

Дискусії

Discussions

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2024.216>
УДК 94(477)

Олена РУСИНА,

провідна наукова співробітниця
відділу історії України середніх віків
та раннього нового часу
Інституту історії України НАН України,
кандидатка історичних наук,
старша наукова співробітниця
Київ, Україна

Olena RUSYNA,

Leading Researcher at the Department
of History of Ukraine of the Middle Ages
and Early Modern Times,
Institute of the History of Ukraine,
National Academy of Sciences of Ukraine,
PhD in History, Senior Research Associate,
Kyiv, Ukrainian

e-mail: erusina@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-4769-652X>

Волинське походження Радзивілівського літопису: аналіз наукової гіпотези

Радзивілівський літопис є унікальною історичною пам'яткою, що містить понад 600 мініатюр, які ілюструють події від початків Русі до 13 ст. Це копія ілюмінованого протографа 13 ст., хоча майстри, котрі працювали над художнім оздобленням літопису наприкінці 15 ст., додали до нього чимало західноєвропейських елементів. У літописі відсутні вказівки на замовників і місце й обставини його появи; на основі даних лінгвістики літопис пов'язують із Західною Руссю — Смоленськом чи, зрідка, Полоцьком. В українській історіографії це коло питань не розглядалося аж до появи праць Олексія Толочка, котрий, всупереч існуючому консенсусу, виступив із теорією волинського походження пам'ятки. Науково провокативний і позірно патріотичний (у дусі відновлення історичної справедливості) характер гіпотези, досі не відрефлексованої у фаховій літературі, робить її надзвичайно цікавим і плідним об'єктом аналізу. Його було здійснено із залученням широкого кола історичних даних; на їх базі з'ясовано, що вказана гіпотеза не має під собою фактичного підґрунтя.

Ключові слова: Радзивілівський літопис, мініатюри, маргіналії, літописання, Волинь, Велике князівство Литовське.

Volhynian Provenance of the Radziwill Chronicle: Hypothesis and Its Critical Assessment

The Radziwill chronicle is a unique Cyrillic manuscript dating back to the late 15th century. It was named after Radziwill princely family who kept it in the mid-17th century. The chronicle covers historical period from the mythical beginnings of Rus' land up to the early 13th century. But it is not unique in terms of its text which is well-studied by scholars. Its exclusivity lies in over 600 miniatures that were once called "windows on a lost world". In fact, the Radziwill chronicle is a copy of the illuminated codex of the early 13th century though its miniatures underwent some changes in the West-European style. Since the times of Aleksey Shakhmatov it is generally believed that the Radziwill chronicle was compiled in the city of Smolensk which was the part of the Grand Duchy of Lithuania up to 1514. This notion is mostly based on the results of linguistic analysis of the chronicle as the manuscript itself lacks any indications on the place of its creation. The concept of chronicle's Smolensk origin is so engrained in academic literature that there were even proposals to rename it to the Smolensk chronicle. But after almost a century of scholarly consensus regarding this issue the new concept emerged. It was put forward in 2004 by Russian researcher Andrey Nikitin in whose opinion the Radziwill chronicle was

compiled in the bishop's scriptorium in Volodymyr (Volhynia). The theory formulated by Nikitin found its ardent supporter in Ukraine. The view of Volodymyr as chronicle's hometown was enthusiastically accepted by Oleksiy Tolochko who promoted this theory in a number of publications. His conclusions were based on some paintings and marginal notes of the Radziwill chronicle. Unfortunately, his ideas have never been critically assessed despite being quite a novelty for chronicle studies. This served as an impetus for detailed examination of his "Volhynian theory". As it appeared, it lacks any scholarly value and thus should be completely ignored.

Keywords: Radziwill chronicle, miniatures, marginalia, chronicle-writing, Volhynia, Grand Duchy of Lithuania.

© Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 2024

© Русина О., 2024

Жоден дослідник, який професійно займається історією Давньої Русі, не може оминути увагою знаменитий манускрипт, названий на честь князів Радзивілів. Його тримали в руках два яскраві представники цього роду: Януш (1612–1655) і Богуслав (1620–1669). Звісно, обидва не мали відношення до створення літопису, який датується за папером останніми десятиліттями 15 ст.; однак саме Радзивілли зберегли його для нащадків — тож нині він цілком слушно носить їх ім'я⁵⁷⁵.

Рукопис був подарований між 1652–1655 рр. бібліофілові Янушу Радзивілли вількійським лісничим Станіславом Зеновичем (1610–1672) і мав прикрасити собою книгозбірню або кунсткамеру князя. Януш, до чийої освіти доклав рук автор відомого історичного «Компендіуму» (1625) Павло Демитрович, здається, мав інтерес до літописання. Принаймні у 1654 р., коли події у Речі Посполитій аж ніяк не сприяли студіюванню минувшини, він позичив у бібліотеці Супрасльського монастиря якусь «кройнику». Ларисою Щавінською було висловлено думку, що через раптову смерть князя у грудні наступного року вона так і не повернулася до монастирського книгозховища, й саме ця пам'ятка нині відома як Радзивілівський літопис (далі: РЛ)⁵⁷⁶.

Однак це припущення виразно суперечить наявним у книзі записам кінця 16 — початку 17 ст.⁵⁷⁷; до того ж, якщо йшлося саме про «кройнику рускую» (а не, скажімо, про хроніку («kroniku») Мацея Стрийковського, яка також зберігалась у монастирі), то вона фіксується бібліотечними інвентарями і в 1645–1650, і в 1668 рр.⁵⁷⁸

Цікаво, що, на думку самої Л. Щавінської, «дарчий запис латинською мовою Станіслава Зе-

новича [sic!] князю Янушу Радзивілли, зроблений наприкінці літопису, не спростовує» сформульовану нею гіпотезу⁵⁷⁹. Залишаючи цю заувагу на сумлінні дослідниці, наголосимо, що немає ніяких підстав вважати запис Зеновича сфальшованим чи піддавати сумніву його автентичність.

Проблематичним є хіба що питання про зв'язок між Зеновичем та кількома мешканцями Гродненщини зламу 16–17 ст., котрі фігурують у нотатках на початку рукопису. Вони, хоч і названі по іменах, належать, на жаль, до категорії «ноунейм». Не виключено, що сліди їхнього буття ще віднайдуться у синхронному документальному матеріалі; однак на сьогодні очевидно лише те, що на межі століть літопис перебував не в середовищі literati. Гадаємо, місток від тих, хто вважав за потрібне занотовувати події на кшталт ожереблення кобили, до шляхетного Станіслава Зеновича міг пролягти через його родича Христофора (Кшиштофа) Юрійовича Зеновича (бл. 1540–1614), помітного політичного та культурно-освітнього діяча, відданого кальвініста, котрий у своєму маєтку у Сморгоні зібрав доволі солідну на той час бібліотеку, яку називав у заповіті «найбільшою коштовністю» родини (1611)⁵⁸⁰.

Щоправда, за життя Христофора Зеновича жоден з його книжкових скарбів не міг потрапити до чужих рук. Недарма у своєму тестаменті він заборонив синові давати будь-кому читати чи позичати зібрані ним книги. Однак Миколай Богуслав пережив свого батька усього на сім років: він загинув у битві під Хотиним (1621), і так перервалася старша лінія роду Зеновичів. Навряд чи це міг передбачити Христофор Юрійович — як і те, що його син не зважатиме на батьківські напучування й застерження («під страхом вічної загибелі

575 Позаяк після Богуславової смерті літопис опинився у бібліотеці прусського герцога в м. Кьонігсберг, його тривалий час називали переважно Кьонігсберзьким. Ця назва поступово вийшла з обігу після Другої світової війни.

576 Щавинская Л. Л. Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв.: Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря. Минск, 1998. С. 48–49; Ї ж: Вильнюсский воевода Януш Радзивилл — читатель кириллических рукописей. *Senoji Lietuvos literatūra*. Кн. 6. Vilnius, 1998. P. 250–252.

577 Радзивилловская летопись. *Полное собрание русских летописей* (далі — ПСРЛ). Т. 38. Ленинград, 1989. С. 4.

578 Див. їх публікацію: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Т. 9. Вильна, 1870. С. 203, 204, 242.

579 Щавинская Л. Л. Литературная культура... С. 49; Ї ж: Вильнюсский воевода Януш Радзивилл... P. 251.

580 Заповіт надруковано: Собрание государственных и частных актов, касающихся истории Литвы и соединенных с ней владений. Ч. 1. Вильно, 1858. № 39. С. 48–56. Див. також: Augustyniak U. Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku. Warszawa, 2014. S. 113–139.

<...> ніколи не відступати від істинного слова Божого») й зречеться кальвінізму. Внаслідок цього сморгонський храм, про долю якого так дбав Христофор Зенович (закликаючи на Божий суд кожного, хто відбере його у протестантів) й де він зберігав свою «еретичну» книгозбірню, перейшов до католиків⁵⁸¹, і це вочевидь не могло не позначитись на її стані. Принаймні гіпотеза про розпорощення Христофорової бібліотеки й потрапляння її частини до рук його родича Станіслава виглядає валідною і, на наш погляд, має право на існування — тим більше, що цей період в історії РЛ обійдений увагою фахівців.

При дослідженні РЛ нині більшість фахівців цікавляться не його текстом (як це було у 18–19 ст.)⁵⁸², а унікальними мініатюрами, що щедро прикрашають об'ємний, з 245 арк., літопис. Вони розглядаються як цінне візуальне джерело при дослідженні розмаїтих явищ духовної й матеріальної культури Давньої Русі⁵⁸³, — з огляду на консенсус, що пам'ятка кінця 15 ст. відтворює (хай і не завжди точно) ілюмінований історичний рукопис початку 13 ст. (чи навіть декілька подібних праць)⁵⁸⁴.

Першим цю думку висловив Олексій Шахматов; він же, керуючись лінгвістичними даними («схрещенням білоруських особливостей з великоруськими у тексті Радзивілівського списку»), а та-

кож аналізом іконографії (працями Кондакова, Сизова, Айналова), дійшов висновку, що РЛ (як і його протограф), найімовірніше, постав у Смоленську (який у 15 ст. перебував у складі Литовської держави): «Тут більше, ніж у будь-якому іншому місті Західної Русі, цікавилися суздальським, московським і новгородським літописанням»⁵⁸⁵.

Ця думка здобула широку підтримку — її озвучували такі авторитетні науковці, як Артамонов, Арциховський, Свірін, Рібаков⁵⁸⁶. Більше того, починаючи з 1990-х рр. у Смоленську стали пропонувати перейменувати РЛ на «Смоленський літопис»⁵⁸⁷. Паралельно висловлювалась думка, що західноруською «малою батьківщиною» РЛ міг бути й Полоцьк⁵⁸⁸.

Повним розривом з цією традицією стала стаття московського дослідника Андрія Нікітіна з ідеєю волинського походження літопису⁵⁸⁹. Вона не знайшла ніякого відгуку у російській академічній спільноті — можливо, з огляду на назагал скептичне ставлення до праць Нікітіна⁵⁹⁰, котрий починав як археолог, потім перейшов до лав письменників (переймаючись, головню, «таємницями історії»), а на схилі життя захопився російськими тамплієрами й масонами. Однак в Україні «волинською» ідеєю Нікітіна перейнявся Олексій Толочко, котрий підготував кілька дотичних публікацій

⁵⁸¹ У цьому сенсі симптоматично, що там виголосив свої казання над гробом Миколая Богуслава єзуїт Якуб Газій, відомий на той час богослов і проповідник; їх було надруковано у Вільні у 1622 р. (Estreicher K. Bibliografia polska. T. 18. Kraków, 1901. S. 53–54).

⁵⁸² Ми залишаємо поза розглядом суто текстологічні проблеми, пов'язані з РЛ і Московсько-Академічним літописом.

⁵⁸³ При цьому до традиційних об'єктів наукових студій (на кшталт архітектури, зброї, елементів побуту, діяльності окремих історичних персонажів тощо) останнім часом додаються доволі специфічні — наприклад, вияви смутку: Петрушко Л. Нерадісні емоції в мініатюрах і тексті Радзивілівського літопису. *Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва*. 2022. № 14. Т. 2. С. 52–61.

⁵⁸⁴ Докладний аналіз історіографії питання міститься у виданні «Радзивіловская летопись. Текст. Исследование. Описание миниатюр» (Санкт-Петербург; Москва, 1994), що доповнює факсиміле рукопису й включає фаховий розгляд текстової частини (Г. Прохоров) і мініатюр РЛ (Б. Рібаков).

⁵⁸⁵ Шахматов А. А. Заметка о месте составления Радзивіловского (Кёнигсбергского) списка летописи. *Сборник в честь 70-летия профессора Д. Н. Анучина*. Москва, 1913. С. 73–74. Велику роботу по з'ясуванню мовних рис РЛ у 1915–1916 рр. здійснив учень Шахматова — лінгвіст Всеволод Ганцов, чия стаття побачила світ лише у 1920-х рр. (Ганцов В. М. Особенности языка Радзивіловского (Кенигсбергского) списка летописи. *Известия Отделения русского языка и словесности имп. Академии наук (далі — ИОРЯС)*. Т. 32. Ленинград, 1927. С. 177–242).

⁵⁸⁶ Артамонов М. И. Миниатюры Кенигсбергского списка летописи. С. 25; Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры... С. 39–40; Свирин А. Н. Искусство книги Древней Руси XI–XVII вв. Москва, 1964. С. 105; Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. С. 239; Його ж: Миниатюры Радзивіловской летописи и русские лицевые рукописи X–XII вв. *Радзивіловская летопись*. Кн. 2: Текст. Исследование. Описание миниатюр. Санкт-Петербург; Москва, 1994. С. 280–281. Звісно, наявність академічного мейнстріму не виключала й не виключає появи інших теорій походження РЛ — скажімо, «робочої гіпотези» мистецтвознавиці Ольги Подобедової щодо зв'язків літопису з Твер'ю та Москвою. Однак вона, по суті, ігнорується у фаховій літературі.

⁵⁸⁷ Ильин В. В. Смоленск — слово старинное и чарующее: Из истории письменной культуры города. Смоленск, 1992. С. 41; Щелчкова Т. А. «Радзивіловская» или «Смоленская» летопись? *Известия Смоленского государственного ун-та*. 2008. № 4. Исторические науки. С. 174–179.

⁵⁸⁸ Симонов Р. А., Турилов А. А., Чернецов А. В. Древнерусская книжность: (Естественнонаучные и сокровенные знания в России XVI в., связанные с Иваном Рыковым). Москва, 1994. С. 27.

⁵⁸⁹ Никитин А. Л. О Радзивіловской летописи. *Герменевтика древнерусской литературы*. Вып. 11. Москва, 2004. С. 526–557. Публікація є розширеною версією статті «Тайны Радзивіловской летописи», надрукованої в журналі «Знання — сила» (2003. № 3. С. 17–19).

⁵⁹⁰ Див., зокрема: Лихачев Д. С. Против дилетантизма в изучении «Слова о полку Игореве». *Исследования «Слова о полку Игореве»*. Ленинград, 1986. С. 183–196; Горский А. А. «Всего еси исполнена земля русская...»: Личности и ментальность русского средневековья. Москва, 2001. С. 19–20; Филюшкин А. История с точки зрения здравого смысла? *Український гуманітарний огляд*. 2002. Вип. 7. С. 39–50.

з щоразу іншим набором аргументів. Попри свою неортодоксальність, вони і досі не отримали оцінки фахівців. Водночас наукова провокативність гіпотези щодо волинського походження РЛ робить її надзвичайно цікавим об'єктом аналізу. Отже, метою нашої статті є розгляд доробку О. Толочка, узагальнення його аргументації і висновків та визначення їхньої валідності.

Наразі предметом розбору є перша й, певно, найгрунтовніша публікація київського науковця, що побачила світ майже два десятиліття тому⁵⁹¹. У ній проблема походження манускрипту ув'язується з низкою малюнків, зроблених так званним другим ілюстратором РЛ⁵⁹². Він коригував мініатюри першого майстра (чи радше підмайстра), виконані в консервативній, архаїчній манері, а потім, взявши справу в свої руки й копіюючи вихідний рукопис, привносив в ілюстративний ряд виразно західноєвропейські елементи: зображення готичної архітектури, людей у небачених на Русі строях, рицарів в обладунках, сурмачів, диковинних персонажів (на кшталт голого чоловіка з щитом та жолудем (?) в руках) тощо. Їх прийнято характеризувати як «германізми» рукопису, хоч остаточно не з'ясовано, на які саме іконографічні взірці орієнтувався художник⁵⁹³.

З-поміж усіх цих художніх новацій Толочко виділяє нечисленні позаконтекстні примальовки тварин, дещо редукуючи їх перелік, присутній у працях інших авторів: він позбавляється як чужорідного зображення ведмедя на арк. 155 зв. При цьому дослідник робить слушне зауваження, що той «стоїть на одній задній лапі (так танцював би дресирований звір)» (С. 64, прим. 13)⁵⁹⁴. Це повертає нас до гіпотези про Сморгонь як місце перебування РЛ у першій половині 17 ст.: адже саме там існувала ушлявлена школа (ба навіть «академія») дресури ведмедів, котра, як нині вважається, постанала саме за Зеновичів⁵⁹⁵.

Що ж стосується решти тварин (або, точніше, кількох з них), то, на думку Толочка, малюючи їх, мініатюрист, котрий, як знаємо, дотримувався «прозахідного курсу», орієнтувався на іншу культурну модель. За відправний пункт мірку-

вань науковцеві служить зображення ведмедя на арк. 162. Мовляв, суто реалістичне на перший погляд, насправді воно є символічним й «має точну іконографічну аналогію»: зображення одного з чотирьох звірів пророцтва Даниїла (7: 1–8) на фресці Андрія Рубльова «Страшний суд» в Успенському соборі у Володимирі-на-Клязьмі (С. 68) (рис. 1–2).

Рис. 1. Радзивілівський літопис. Арк. 162

Рис. 2. Андрій Рубльов. Фрагмент фрески «Страшний суд» (Успенський собор у Володимирі-на-Клязьмі)

⁵⁹¹ Толочко А. Пририсовки зверей к миниатюрам Радзивиловской летописи и проблема происхождения рукописи. *Ruthenica*. 2005. Т. 4. С. 62–84.

⁵⁹² Зауважимо, що кількість майстрів, які працювали над художнім оформленням літопису, досі залишається предметом для дискусій. В останній публікації з цього питання стверджується, що їх було не більше двох: Вишня І. Б. Миниатюри Радзивиловской летописи: авторская манера и количество мастеров. *Петербургский исторический журнал*. 2021. № 2. С. 189–204.

⁵⁹³ Зазвичай при аналізі цього питання покликаються на думку Володимира Сизова, який вказав на німецькі іконографічні впливи у мініатюристиці РЛ (Сизов В. И. Миниатюры Кенигсбергской летописи: (Археологический этюд). *ИОРЯС*. Т. 10. Кн. 1. Санкт-Петербург, 1905. С. 1–50).

⁵⁹⁴ Артемій Арциховський побачив у ньому «дуже дотепно намальоване веселе ведмежа»: Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. Томск; Москва, 2004. С. 57. Зауважимо, що ця праця науковця уперше побачила світ у 1944 р. У цитоване перевидання включено три рецензії на неї, надруковані невдовзі після першої публікації.

⁵⁹⁵ Kiersnowski R. «Akademia Smorgońska» i jej legenda. *Kultura średniowieczna i staropolska*. Warszawa, 1991. S. 596. Білоруські дослідники вказують на існування у Сморгоні у 1622 р. Скоморошої (згодом — Ведмежої) вулиці: Інвентари магнатських володінь Белоруссии XVII–XVIII вв.: Владение Сморгонь. Минск, 1977. С. 36.

Вона ж, вважає Толочко, надихнула художника й на зображення апокаліптичного лева, «в якому дослідники чомусь уперто вбачали “собаку” <...> Насправді це лев, жовтий, як і на рубльовській фресці» (С. 69). Проте запропонована автором «безпомилкова ідентифікація» видається більш ніж сумнівною. Грізний крилатий лев з фрески Рубльова не має нічого спільного з істотою на арк. 155, яка безсумнівно є саме тим, чим її досі вважали науковці: собакою, що «служить», сидячи на задніх лапах. Так само собаку, а не «варіант того-таки жовтого лева», зображено й на арк. 157 (рис. 3–4).

Рис. 3. Радзивіллівський літопис. Арк. 155

Рис. 4. Радзивіллівський літопис. Арк. 157

Ці грайливі висловухі тваринки зовсім не схожі на давньоруські зображення «лютого звіра», зокрема, на геральдичного лева, якого бачимо

на арк. 165 і який, на відміну від них, має гриву, довгий хвіст з китичкою й чималі кігті (рис. 5).

Рис. 5. Радзивіллівський літопис. Арк. 165

Цей лев, своєю чергою, інтерпретується Толочком як барс Даниїлового видіння — адже «різниця між реальним левом і реальним барсом для художника 15 ст. була суто теоретичною» (С. 71)⁵⁹⁶; чому у «барса» немає чотирьох голів чи, принаймні, чотирьох крил, про які йдеться у пророцтві, дослідника, здається, не цікавить. Випустив він з уваги й те, що в середньовічних переказах Даниїлового видіння у «ролі» барса нерідко виступала поширена на Русі рись⁵⁹⁷.

Далі більше. Узявшись вишукувати у РЛ апокаліптичні знаки, Толочко натрапляє на арк. 164 на овечку (або, точніше, баранця з затертими рогами), що її досі пов'язували з даніною, яку давали племена чуді⁵⁹⁸ (рис. 6).

Рис. 6. Радзивіллівський літопис. Арк. 164

⁵⁹⁶ Насправді барс (пардус, мисливський гепард) був добре відомий на Русі. Можна, зокрема, вказати на його зображення в стінопису київського Софійського собору, в Ізборнику Святослава 1073 р., у геральдиці й нумізматиці Смоленського князівства та на мініатюрах Смоленського псалтиря 1395 р.

⁵⁹⁷ Невоструев К. Слово св. Ипполита об антихристе в славянском переводе по списку XII в. Москва, 1868. С. 32, 36; Летописец Еллинский и Римский. Т. 1: Текст. Санкт-Петербург, 1999. С. 47.

⁵⁹⁸ Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры... С. 56; Темушев С. Н. Дань в миниатюрах Радзивиловской летописи. Древняя Русь: Вопросы медиевистики. 2015. № 2. С. 13.

Він без вагань ототожнює свійську тварину з «рогатим звіром» Даниїлового видіння (С. 70). Відтак залишається припустити, що мініатюрист не мав жодного уявлення про пророцтво, з якого він нібито позичав свої образи. Згідно з Біблією, четвертий звір був жажливим, десятирогим, з великими залізними зубами; потім три роги відвалилися й натомість постав ще один, з «людськими очима» й «вустами, що промовляли спогорда» (його зазвичай ототожнюють з Антихристом). Саме таку істоту ми бачимо на фресці Рубльова — ошкірене страховисько з сімома «звичайними» рогами й восьмим у вигляді людського обличчя. Звісно, воно нічим не нагадує безневинне створіння з сюжету про данину, якою була обкладена чужь⁵⁹⁹. Однак для Толочка «прикметно», що обидві тварини мають однаковий колір — зелено-блакитний, який, мовляв, є показником того, що йдеться про символ, а не про реальну тварину. Те, що такий самий колір мають спрагли птахи та лось / олень в реалістичній картині посухи на арк. 124 зв., дослідник вочевидь не помічає.

Воднораз повну несхожість звірів, зображених на арк. 164 і 165, з їх гаданими іконографічними прообразами він пояснює проблемами споглядання рубльовської фрески безпосередньо у храмі: «для людини, що входить до церкви, [вони] перевернуті догори ногами» (С. 71). А вже через абзац Толочко припускає, що мініатюрист не бачив цю фреску в оригіналі, а скористався якимось твором іконопису, котрий на ній ґрунтувався або, навпаки, був у ній використаний (С. 71). Те, що подібним припущенням повністю анулюється можливість «неякісного» відтворення двох чудовиськ, перетворених у РЛ на вівцю й геральдичного лева, науковець не зауважує.

На тій підставі, що «мініатюрист відтворює відомий іконографічний сюжет», Толочко робить висновок, що «над мініатюрами Радзивілівського літопису працювали не просто художники, а саме іконописці»; цей «безсумнівний» факт підтверджується тим, що на кількох малюнках РЛ

зображено ікони (С. 74). Щоправда, наведених прикладів явно замало, аби переконати читача, що «художники, справді, тяжіли [в ориг.: «имели вкус»] до зображення ікон»⁶⁰⁰. З другого боку, невідомо, чи не походять ці зображення з протографа РЛ; у цьому сенсі симптоматично, що, відзначаючи факт «доволі точного відтворення» в РЛ володимирської ікони Богородиці, на який «звертали увагу історики мистецтва» (С. 74, прим. 30), дослідник не згадує, що це розглядалося як доказ того, що «майстер мініатюр 1212 р.» (тобто протографа РЛ) був «безсумнівним» уродженцем Володимира-на-Клязьмі⁶⁰¹.

Водночас гаданий інтерес до видіння Даниїла ілюстраторів РЛ (власне, одного з них, який прималював тварин до вже готових мініатюр без жодного зв'язку з літописним текстом) пояснюється «загальним умонастроєм епохи» — очікуванням «кінця світу» у 1492 р.; можливо, навіть «рукопис створювався з огляду на наближення дати пришествія Антихриста» (С. 74–76)⁶⁰².

Це твердження ув'язується з думкою про те, що створення РЛ було одним із заходів єпископа Васіана⁶⁰³, дотичних до відновлення Успенського собору у Володимирі-Волинському, пошкодженого при татарському нападі 1491 р. Причому ця думка з'являється нізвідки⁶⁰⁴: Толочко не наводить жодних свідчень стосовно зв'язків РЛ з Волинню — хіба лише мимохідь згадує про існування відповідної гіпотези Андрія Нікітіна. Її ми докладно розглянемо нижче. Наразі ж відзначимо тільки сумнівність припущення, що для волинського владики пріоритетним завданням було забезпечення розореного храму об'ємним ілюмінованим літописом, а не богослужбовою літературою.

На думку Толочка, рукопис є працею «художників, які розписували Успенський собор», орієнтуючись, як на «авторитетний» зразок, на фрески однойменного храму у Володимирі-на-Клязьмі (котрий як Володимир «московський» згадується в РЛ у покрайній ремарці на арк. 204)⁶⁰⁵. Отже, вони могли створити композицію Страшного

⁵⁹⁹ У рамках есхатологічного тлумачення малюнка значно переконливішою виглядала б паралель із Одкровенням Іоанна Богослова (13: 11): «І бачив я іншого звіра, що виходив із землі і мав два роги, наче агнець». Звісно, і ця аналогія є абсолютно довільною: з огляду на пасторальний характер мініатюри складно уявити, що зображений на ній звір «говорив, як дракон».

⁶⁰⁰ Між іншим, нібито ніким до Толочка не зауважений напівстертий образ Федора Стратилата (арк. 185) насправді давно потрапив у поле зору науковців (Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры... С. 64; Чернецов А. В. К изучению Радзивилловской летописи. *Труды Отдела древнерусской литературы* (далі — *ТОДРЛ*). Т. 36. Ленинград, 1981. С. 281).

⁶⁰¹ Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры... С. 67–68, 303.

⁶⁰² При цьому Толочко посилається на гіпотези про есхатологічну орієнтованість давньоруського літописання й акцентує те, що примальовки у РЛ починаються після завершення «Повісті временних літ» (С. 75, прим. 34), — забувши згадати, що дане спостереження належить Рибаківу, який по-своєму витлумачив цей факт (Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси: Исследования и заметки. Москва, 1984. С. 214).

⁶⁰³ Він очолював Володимирську єпархію у 1486–1497 рр.

⁶⁰⁴ Власне, вже на с. 71 Толочко розмірковує про те, «яким чином художник, котрий працює у 1490-х рр. на Волині, міг бачити фрески Рубльова».

⁶⁰⁵ На його думку, митці «відчитували дещо символічне у збігові назв міст і однаковому посвяченні їх кафедральних соборів» (С. 74). Прикро, що дослідник не вказує, звідки волинські майстри дізнались про існування у Володимирі-на-Клязьмі Успенського собору з фресками «авторитетного авторства» і чому не зважали, наприклад, на розписи в Успенському соборі славетного Києво-Печерського монастиря.

суду, аналогічну рубльовській, — і «примальовки звірів у Радз[ивілівському літописі] можуть бути слідами такого запозичення» (С. 74–75). Відтак, як бачимо, автор відкидає свою гіпотезу про «посередницьку» роль іконопису, сформульовану вище, на с. 71. Водночас зауважена науковцями перерва в ілюструванні РЛ тлумачиться Толочком як наслідок того, що манускрипт на якийсь час вивозили до Московщини⁶⁰⁶: він «перетинав литовсько-московський кордон ще в процесі свого створення. Ця обставина робить припущення про знайомство його оформлювачів з Рубльовськими фресками Успенського собору дещо ґрунтовнішим» (С. 76). Отже, як бачимо, одним недоведеним припущенням обґрунтовується інше.

Годі й казати, що художні контакти між Володимиро-Суздальською Руссю і Волинню не вписуються в історичний контекст зламу 80–90-х рр. 15 ст.⁶⁰⁷ І справа навіть не в погіршенні міждержавних відносин (саме тоді на прикордонні точилася неоголошена московсько-литовська війна, яка завершилася укладенням «вечного докончання» 1494 р.). Загальновідомо, що у 1460 р. відбувся остаточний розкол загальноруської митрополії, спричинений визнанням у Вільні архієрейських прав митрополита-уніата Григорія Болгарина. Московія, чия церковна організація фактично стала автокефальною, повністю відмежувалася як від Константинополя, так і від православних епархій у межах Литовської держави⁶⁰⁸.

Вочевидь єпископу Васіану ніколи б не спало на думку задля «обміну досвідом» виряджати художню артіль до Володимира-на-Клязьмі. Та в цьому, певне, і не було ніякої потреби. Адже немає жодних підстав для тверджень, що у 1491–1494 рр. проводились роботи з розпису Успенського собору у Володимирі-Волинському. У літописній звістці про його оновлення йдеться тільки про те, що Васіан обніс споруду захисними мурами й обдарував храм «иконами и ризами, и сьсуды, паче ж книгамы и святостию»⁶⁰⁹. Тож якщо цей сюжет і цікавив мистецтвознавців, то

хіба натяком на існування епархіальної іконописної майстерні («спокусливим», але проблематичним)⁶¹⁰.

Тож уявлення про художню артіль, яка задля знайомства з творчістю Рубльова мандрувала з Волині до Московщини (та ще й прихопивши з собою незавершений літопис), виглядають суто спекулятивними. Чимало запитань викликає й твердження Толочка, що «“паралельна” іконописна діяльність, якою були зайняті художники Радз[ивілівського літопису]», пояснює те, що зображення «есхатологічних звірів» не пов'язані з текстом пам'ятки (С. 75). Якщо, згідно з його ж припущенням, манускрипт «створювався з огляду на наближення дати пришествя Антихриста» (1492 р.), доволі дивно, що він не містить не тільки відповідного меседжу, адресованого читачеві літопису, а й навіть натяку на тривожне очікування «кінця світу», — ми бачимо лише поодинокі примальовки, в яких досліднику увижаються есхатологічні звірі.

При цьому згадані зображення тварин не тільки позаконтекстні, а й безсистемні — хоча Толочко вважає «прикметним», що в РЛ ведмідь йде після лева, тобто саме так, як їх би бачила на фресці Рубльова людина, що входила до Успенського храму у Володимирі-на-Клязьмі (С. 69). Насправді ж у РЛ примальованих тварин розташовано в наступному порядку: собака («есхатологічний лев») — ще одна собака (також «есхатологічний лев») — мавпа, що одночасно їсть і випорожнюється — кіт з мишею чи пацюком — ведмідь («есхатологічний ведмідь») — вівця («есхатологічний “рогатий звір”»)⁶¹¹ — геральдичний лев («есхатологічний барс»). Незрозуміло, що заважало живописцеві, перейнятому трагічним «умонастроєм епохи», намалювати разом усіх чудовиськ, яких бачив Даниїл, — і намалювати саме чудовиськ, а не звичайних тварин, зображених на розглянутих вище мініатюрах. Адже для цього художникам, котрі ілюстрували РЛ, явно не бракувало майстерності — досить хоча б подивитися, як

⁶⁰⁶ Мовляв, саме тоді з тексту РЛ зняли копію, відому нині як Московсько-Академічний літопис (С. 75, прим. 35); одначе ця гадка, з одного боку, повністю суперечить усталеним уявленням про те, що згадані пам'ятки мали спільний протограф, а, з другого, змушує замислитись, навіщо комусь було переписувати незакінчений літопис (адже, як з'ясувалося, при створенні РЛ писця випереджав художник, котрий копіював мініатюри протографа).

⁶⁰⁷ Зауважимо також і спостереження щодо «майже повного ігнорування досягнень давньоруського мистецтва XIV–XV ст.» творцями РЛ: Чернецов А.В. К изучению Радзивиловской летописи. С. 274, 287. Порівн.: Артамонов М. И. Миниатюры Кенигсбергского списка летописи. *Известия Государственной академии истории материальной культуры*. Т. 10. Вып. 1. Ленинград, 1931. С. 18, 26.

⁶⁰⁸ Про те, наскільки розійшлися долі двох митрополій вже за десятиліття після розколу, свідчить, наприклад, широко відомий інцидент, коли спроба висвячення новгородського архієпископа у Литві була інтерпретована Москвою як «измена в латинство» й стала приводом для походу Івана III на Новгород (хоча на той час легітимність Григорія Болгарина була визнана патріархією).

⁶⁰⁹ Летописи белорусско-литовские. *ПСРЛ*. Т. 35. Москва, 1980. С. 122.

⁶¹⁰ Міляева Л. Думки і спостереження щодо ікони Єрусалимської Богоматері з церкви Різдва Богородиці міста Камінь-Каширського Волинської області. *Волинська ікона: дослідження та реставрація*. Вип. 21. Луцьк, 2014. С. 14–17.

⁶¹¹ Включаємо до переліку умовно, наслідуючи хід думок Толочка, хоча це зображення, на відміну від решти, не є примальовкою.

у літописі зображено демонів, котрі мучили печерського ченця Ісакія (рис. 7).

Рис. 7. Радзивілівський літопис. Арк. 114

На арк. 114 ми бачимо страхітливого крилатого змія (аспида), що дихає вогнем, і величезного лева з жахливими кігтями, якого неможливо переплутати з собакою. Компанію цим інфернальним істотам цілком могли б скласти звірі з пророцтва Даниїла — тим більше, що демони, які не давали спокою Ісакію, приходили до нього і в образі ведмеда, а їхнім «старшиною» був Антихрист.

Загалом в основі усіх теоретичних конструкцій Толочка знаходиться саме ведмідь, примальований до мініатюри на арк. 162, який, мовляв, нагадує «есхатологічного звіра» з фрески Рубльова. Утім, на цьому хисткому ґрунті можна побудувати зовсім іншу теорію, суголосну з одним із концептів походження РЛ. Для цього досить звернути увагу на славнозвісні фрески Діонісія у Ферапонтовому монастирі. Там теж є зображення чотирьох звірів Даниїлового видіння — і ведмідь практично такий самий, як у РЛ (принаймні він має всі чотири лапи, а не три, як на фресці Рубльова) (рис. 8).

Звісно, собор Різдва Богородиці було розписано століттям пізніше, ніж Успенський собор у Володимирі-на-Клязьмі, — у 1502 р. Однак відомо, що упродовж 1480–1490-х рр. Діонісій працював на Білоозері, зокрема у сусідньому Кирило-Білозерському монастирі, який подеколи вважається «колискою» РЛ.

Цю гіпотезу обережно висловлював Олексій Шахматов; виразно її окреслила Маргарита Кукушкіна, підкріпивши зваженою аргументацією⁶¹². На її думку, ілюстратором (власне, одним із ілюстраторів) РЛ був писець і художник Єфрем,

відомий передусім двома малюнками, зробленими у 1491 р. для знаменитого книжника Єфросина Білозерського: Китовраса й Александра Македонського. Цілком очевидно, що Єфрем міг контактувати з Діонісієм і перейняти деякі з його образів та художніх прийомів (хоч наші знання про обох митців мізерні)⁶¹³. Своєю чергою у Єфремових малюнках вбачають риси, які зближують їх з мініатюрами РЛ. Так, відомий дослідник літописання Олександр Бобров звернув увагу на корону й меч Китовраса, наполовину витягнутий з піхви⁶¹⁴; цікавою є й певна подібність монограм під цим малюнком й на знамені на арк. 223 зв. літопису.

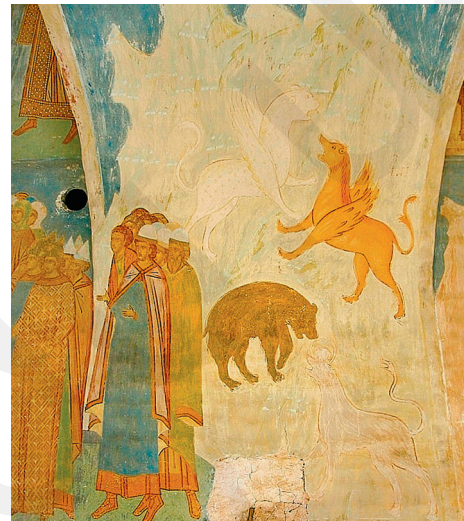

Рис. 8. Діонісій. Фрагмент фрески «Страшний суд» (собор Різдва Богородиці у Ферапонтовому монастирі)

Щоправда, теорія Кукушкіної посутньо не здатна пояснити мовні західнорусизми й іконографічні германізми РЛ. Тож ми дотримуємося іншого погляду на походження літопису, який плануємо викласти згодом. Наразі ж тільки підкреслимо, як легко на підставі поодинокого зображення сформулювати цілком вірогідне припущення щодо генези РЛ, не вдаючись до карколомних конструкцій на кшталт «відрядження» волинських живописців до Володимира-на-Клязьмі⁶¹⁵.

Сама ж ідея волинського походження РЛ, як уже відзначалося, запозичена Толочком у Андрія Нікітіна. Його гіпотезу він вважає «переконливою», «дотепною і, вочевидь, вірною», однак чомусь не роз'яснює її фактичне підґрунтя й аргументацію дослідника. Це доволі дивно — як суто методологічно, так і з огляду на її повний роз-

⁶¹² Кукушкіна М. В. К вопросу о месте происхождения Радзивиловской летописи в списке XV в. *ТОДРЛ*. Т. 50. Санкт-Петербург, 1996. С. 374–383.

⁶¹³ Фахівці вважають роботою Єфрема ікону «Розп'яття» (1512 р.), виконану в манері школи Діонісія (Солов'єва І. Д. Книжник и иконописец Ефрем — современник Ефросина. *ТОДРЛ*. Т. 42. Ленинград, 1989. С. 268–279).

⁶¹⁴ Бобров А. Г. Китоврас Ефросина Белозерского. *ТОДРЛ*. Т. 65. Санкт-Петербург, 2017. С. 441–442.

⁶¹⁵ Якщо ж відмовитись від «біблійного ключа» в тлумаченні малюнків, можна, наприклад, припустити, що замовник РЛ в якийсь момент захотів увічнити на його сторінках своїх домашніх улюбленців (адже тоді у звіринцях заможних людей тримали і мавп, і ведмедів).

рив з попередньою історіографічною традицією. Тож ми мусимо надолужити упущення Толочка, вичленувавши з розлогої публікації Нікітіна сутність його побудов.

Дослідник сформулював свою концепцію походження РЛ, відштовхуючись від єдиного хронологічного орієнтира, присутнього у манускрипті, щоправда, не в тексті літопису, а в одному з по-крайніх записів (на арк. 157 зв.). Це неодноразово аналізована фактивна ремарка навпроти звістки щодо відрядження Володимиром (Мономахом) свого сина Андрія на княжіння до Володимира (на Волині. — *Авт.*) у 1119 р. У ній якийсь безіменний читач, керуючись власними міркуваннями, підрахував, що від будівництва «володимирської церкви» сплило вже 368 років.

Складно сказати, наскільки вільно цей анонім орієнтувався в історичному матеріалі⁶¹⁶. Тому запис, який він зробив, можна по-різному інтерпретувати з суто територіального боку. Безперечно, для автора схолий, котрий залишив нам ще 11 по-крайніх нотаток, Володимир-на-Клязьмі був чужим, «московським», як це зафіксовано в його ремарці на арк. 204. Водночас сама ця схолия свідчить про те, що його зацікавила згадка про будівництво Андрієм Боголюбським «церкви святе Богородици в Володимирі» у 1160 р. Найвірогідніше, цей інтерес був суто хронологічним: зроблена ним же спеціальна позначка-манікула на арк. 200 зв. вказує на те, що наш анонім переймався долею славетної ікони Богородиці, яку Андрій Боголюбський вивіз з Вишгорода й, щедро прикрасивши, поставив «в церкви своей в Володимирі» у 1154 р. Отже, як бачимо, в РЛ наявна певна «нестиківка» в датах, дотичних «володимирської церкви». Вона й могла підштовхнути нашого схолиста до певних міркувань і розрахунків стосовно віку храмової будівлі, яка однозначно локалізується у Володимирі-на-Клязьмі (тим більше, що термін «володимирская церковь» при описі подій у Володимиро-Суздальській Русі ми зустрічаємо у РЛ нижче, на арк. 221 (1176 р.), і там знов-таки йдеться про володимирську (вишгородську) ікону Богородиці, яка цікавила коментатора).

Натомість Нікітін, відштовхуючись від висловленої раніше думки Олексія Чернецова⁶¹⁷, впевнено прокламував, що маргіналія стосується Успенського собору у Володимирі-Волинському (куди Мономах відрядив свого сина). Щоправда, дати його побудови, якою в своїх розрахунках міг керуватися наш анонім, немає ані в найдавніших літописах, ані, що важливіше, в РЛ (де цей храм взагалі не згадується)⁶¹⁸. Тож дослідник без будь-яких застережень «позичив» її у пізнішому Никонівському літописі, додавши 368 років до 1160 р.

Визначивши у такий спосіб дату написання маргіналії (1528 р.), він, на відміну від Чернецова, пішов далі, вважаючи за можливе ідентифікувати їх автора. Загалом з тексту схолий випливає, що той був навчений грамоти, цікавився минулим, схвалював давні вікові порядки («давныны») на Русі (арк. 220 зв.) й, можливо, мешкав на Волині чи, щонайменше, мав інтерес до історії регіону (як це випливає з його ремарки про «старшинство» Володимира над Луцьком на арк. 231); водночас кілька його маргіналій стосуються Києва, Новгород, Полоцька. Однак Нікітін, ігноруючи їх, заклав, що «найвірогіднішим місцем перебування РЛ у 1528 р. є Володимир-Волинський, а його власником — єпископ володимирський Іона II, котрий займав володимирську кафедру з 1521 по 1535 р.». Ба більше: «якщо у 1528 р. все ще не переплетений рукопис РЛ перебував у складі бібліотеки володимиро-волинських єпископів, то чи не означає цей факт, що тут він і був написаний понад три десятиріччя тому?» на це запитання Нікітін відповідає позитивно, пов'язуючи створення РЛ зі згаданим вище єпископом Васіаном, котрий у 1494 р. завершив відновлення Успенського собору у Володимирі-Волинському.

Це нагромадження бездоказових припущень й становить сутність «волинської» теорії Нікітіна, яка є вихідним пунктом для побудов Толочка. При цьому він не зважає на те, що міщанський світогляд, відчутний у низці схолий, слушно відзначених Чернецовим, але проігнорованих Нікітіним, виразно суперечить думці про їхнього

⁶¹⁶ Скажімо, в іншій своїй схолий він називає містечко Полонне «митрополічим городом» (арк. 207 зв.), що невірно ані для давньоруських часів, ані для доби створення РЛ. За Казимира Ягеллончика його, скоріше за все, тримав пан Мар-тін Гаштольд (пом. бл. 1483 р.) (див.: Торгівля на Україні. XIV — середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянина. К., 1990. № 51. С. 65); у 1494 р. Олександр Казимирович передав Полонне князям Михайлові й Костянтиніві Острозьким (Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. 1. Lwów, 1887. № 141. S. 243; № 143. S. 244); згодом його успадкували нащадки Костянтина.

⁶¹⁷ «Згадка у приписці Володимирської церкви міститься поруч з літописною оповіддю про Володимир Волинський, тому пов'язувати її з Успенським собором у Володимирі на Клязьмі немає достатніх підстав» (Чернецов А. В. К изучению Радзивилловской летописи. С. 286). Чіткої вказівки на пріоритет Чернецова у Нікітіна немає (Никитин А. Л. О Радзивилловской летописи. С. 544–545).

⁶¹⁸ Зауважимо, що в Іпатіївському літописі занотовано, що в 1170 р. князь Мстислав Ізяславич був похований на Волині «в святеи Богородици в епископи, юже бе сам созда в Володимирі» (Ипатьевская летопись. ПСРЛ. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. Ст. 559). Натомість у РЛ йдеться тільки про те, що князя «положиша в Володимирі, идеже преставися» (арк. 210). Симптоматично, що нашого схолиста ця інформація взагалі не зацікавила, на відміну від сусідньої звістки про Новгород, яку він відзначив ремаркою «Свобода новгородская».

автора як духовну особу; що ж до його інтересів, то вони явно виходили за межі Волині. Не помічає Толочко й того, що його твердження про схожість малюнків РЛ із фрескою з Успенського собору у Володимирі-на-Клязьмі промовляє якраз проти побудов Нікітіна (в сенсі місцезнаходження «володимирської церкви»).

Приймаючи без доказів «волинську» концепцію московського дослідника, Толочко додає до неї есхатологічний компонент, хоча це, в принципі, суперечить побудовам Нікітіна: оскільки папір рукопису датується за філігранями 1487–1494 рр., той вказував на 1494 р. як на *terminus post quem* для появи РЛ і вважав, що «робота над рукописом була перервана смертю Васіана I у 1497 р.»⁶¹⁹. Натомість, згідно з міркуваннями Толочка, над створенням РЛ майстри працювали у переддень «кінця світу», який очікувався у 1492 р., і, вочевидь, не завершили роботу, бо той так і не настав (С. 74–76).

Це обережно сформульоване припущення є, поза сумнівом, даниною часу й сучасним трендам розвитку науки. Адаже в останні десятиліття есхатологічне підґрунтя відшуковують скрізь: від Повісті временних літ і Галицько-Волинського літопису до княжих заповітів й опричнини Івана Грозного⁶²⁰. Утім, критикуючи давнішу «традицію прочитання середньовічних пам'яток (мистецтва чи літератури) за «політичним ключем»», Толочко не зауважує, що й «ключ» есхатологічний аж ніяк не є тим майстер-ключем, який відчиняє всі двері. І це, зокрема, демонструє його спроба прочитання примальовок до мініатюр РЛ. Невипадково Ігор Данилевський слушно зауважив, що «символічна інтерпретація візуальних джерел не може спиратися на вдало знайдену трактовку одного сюжету»; тож гіпотеза Толочка «при всій її спокусливості й, на перший погляд, переконливості» ніяк не пояснює, наприклад, малюнок мавпи на арк. 158⁶²¹ (рис. 9).

Імовірніше, розгадка цього зображення криється у західноєвропейських традиціях прикрашання ілюмінованих рукописів, де мавпи були доволі частими «гостями», до речі, як і на фасадах храмів. Заради справедливості слід зауважити, що сенс їх появи подеколи не розуміли й ті,

кому адресувалися ці образи, — люди доби Середньовіччя. Досить згадати «Апологію» св. Бернарда Клервоського, якого глибоко вражав декор монастирів 12 ст. «Для чого тут, — запитував він у 1124 р., — ці брудні мавпи? Для чого дикі леви? Для чого жажливі кентаври? Для чого напівлюди? Для чого плямисті тигри? Для чого воїни, що зійшлися у двобої? Для чого мисливці, які сурмлять у роги?»⁶²²

Рис. 9. Радзивілівський літопис. Арк. 158

Ці ламентатії святого стосовно «мармурових манускриптів» уповні стосувалися і пергаментних рукописів. А з часом для окреслення комічних, гротескних і фантазмагоричних малюнків-маргіналій постав спеціальний термін «дролері». При цьому характерно, що, коли йдеться про тварин, найбільшою популярністю у творців дролері користувалися мавпи, леви, собаки, кролики, кішки, миші, ведмеді, равлики й птахи⁶²³. Гадаємо, що цей термін доречний і в східноєвропейському контексті — коли, як у випадку з РЛ, можна говорити про наслідування західних зразків.

Свого часу чимало уваги цьому питанню приділив згаданий вище Володимир Сизов, котрий зосередився на паралелях між РЛ і друко-

⁶¹⁹ Никитин А. Л. О Радзивиловской летописи. С. 543, 550, 551.

⁶²⁰ Див., зокрема: Данилевский И. Н. Замысел и название Повести временных лет. *Отечественная история*. 1995. № 5. С. 101–110; Юрганов А. Л. Категории русской средневековой культуры. Москва, 1998. С. 306–411; Василек В. Эсхатологические представления в Галицко-Волинской летописи. *Русин*. 2013. № 1. С. 136–148; Ставский В. И. О возможном источнике некоторых образов летописной «Похвалы» князю Роману Мстиславичу. *Slověne*. 2015. № 2. С. 159–179; Косякова В. Апокалипсис Средневековья: Иероним Босх, Иван Грозный, Конец света. Москва, 2018.

⁶²¹ Данилевский И. Миниатюры Радзивиловской летописи: проблемы прочтения. *Българска украинистика*. Бр. 3. София, 2013. С. 199.

⁶²² История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли. Т. 1. Москва, 1962. С. 282. Свого часу дивне зображення у РЛ сурмача з мисливським рогом спробував розшифрувати Борис Рибаків: мовляв, це глузування художника з оточеного, наче звір на охоті, Чернігова (Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. С. 217). Див. спростування цього тлумачення: Данилевский И. Миниатюры Радзивиловской летописи... С. 190.

⁶²³ Куш Т. В. Книжная культура западноевропейского Средневековья. Екатеринбург, 2019. С. 91.

ваною Нюрнберзькою хронікою Гартмана Шеделя (1493 р.). У постскрипті до його статті, яка вийшла посмертно, видавці зауважили, що в аспекті візуальних запозичень покійний вчений цікавився також лицевими списками «Саксонського дзеркала»⁶²⁴. Доволі дивно, що за час, який спливав після публікації Сизова, жоден науковець на взявся порівнювати цю пам'ятку з РЛ⁶²⁵. Тим часом вже на перших сторінках Ольденбурзького списку, оцифрованого й викладеного у мережі «Інтернет», ми натрапляємо на мініатюру, яка, на наш погляд, роз'яснює зображення голого чоловіка на арк. 166 зв. (рис. 10–11).

Рис. 10. Адам. Ольденбурзький список «Саксонського дзеркала»

Це праотець Адам, який ще не скуштував заборонений плід і тому не соромиться своєї нагої. Цікаво, що райським плодом подеколи вважали смокву (зокрема, вона фігурує у розписах Мікеланджело в Сікстинській капелі) — і саме смокву, а не величезний жолудь бачив на цій мініатюрі Нікодим Кондаков⁶²⁶. Воднораз гербовий щит з «Саксонського дзеркала» в РЛ перетворився на звичайний.

Рис. 11. Радзивілівський літопис. Арк. 166 зв.

Гадаємо, гербову природу мають і деякі звірі з примальовок у РЛ. Щодо лева на арк. 165 вона цілком очевидна⁶²⁷. Однак і ведмідь, який є основою побудов Толочка, також має відповідну паралель — це так званий «bear passant» у міжнародній геральдичній термінології: ведмідь, що йде, піднявши одну лапу. Досить звіритися з Інтернетом, аби переконатися, що в цій категорії відомі десятки гербів. Як на найближчий в географічному сенсі приклад такого зображення можна вказати на герб Київського воеводства з «Хроніки польської» Йоахіма Бельського (1597 р.) (рис. 12).

Дещо інакше виглядає смоленський ведмідь з «Гербовника Лінценіх» (1440-ві рр.): він менш масивний і йде в інший бік. Цілком зрозуміло, що не варто дошукуватись причин схожості цих і багатьох інших зображень з ведмедем на фресці Рубльова — це так само контрпродуктивно, як проводити паралелі між оголеним чоловіком «із жолудем» і фресками Мікеланджело у Сікстинській капелі (там деякі з фігурантів знаменитого циклу «Ignudi» тримають оберемки дубового гілля з величезними жолудями)⁶²⁸.

⁶²⁴ Сизов В. И. Миниатюры Кенигсбергской летописи. С. 50, прим. 1.

⁶²⁵ Часткове пояснення цьому слід, вочевидь, шукати у позанауковій сфері: обидві світові війни, як і післявоєнної реалії, не сприяли дослідженню германізмів РЛ. Доволі симптоматично, що у 1944 р. Арциховський критикував Сизова за те, що він у своїх студіях йшов «згубним шляхом реєстрації запозичень» (Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры... С. 33). Загалом тема германізмів у подальших дослідженнях РЛ не педалювалася (винятком є хіба згадана вище стаття Чернецова), а, скажімо, Нікітін інтерпретував присутні у мініатюрах РЛ іноземні художні впливи як угорські (Никитин А. Л. О Радзивилловской летописи. С. 548).

⁶²⁶ Кондаков Н. Заметка о миниатюрах Кёнигсбергского списка начальной летописи. *Радзивилловская или Кенигсбергская летопись*. Ч. 2: Статьи о тексте и миниатюрах рукописи. Санкт-Петербург, 1902. С. 125.

⁶²⁷ Стосовно поглядів на нього як на родову емблему володимиро-суздальських князів див.: Пчелов Е. В. Бестиарий Московского царства: животные в эмблематике Московской Руси конца XV — XVII вв. Москва, 2011. С. 61–64.

⁶²⁸ Цікаво, що Михайло Артамонов розгледів у чоловікові «з жолудем» (як і в схожій фігурі на арк. 35) «реалістичний стиль, який є відголоском італійського відродження на німецькому ґрунті» (Артамонов М. И. Миниатюры Кенигсбергского списка летописи. С. 23).

Рис. 12. Герб Київського воєводства з «Хроніки польської» Йоахима Бельського (1597 р.)

Зображення собак також нерідко потрапляли на герби. Скажімо, та, що «служить» на арк. 155, нагадує геральдичну фігуру «dog sejant erect», а та, яка йде з піднятою лапою (арк. 157), — «dog passant». Утім, на нашу думку, це аж ніяк не означає, що автор примальовок в РЛ користувався якимось гербовником. Можливо, він бачив рукопис, де герби доповнювали сцени з життя рицарів — на кшталт Гейдельберзького рукопису (пісенника Манессе). А, найвірогідніше, йдеться про мініатюриста, котрий не надихався якоюсь конкретною пам'яткою, а увібрав у себе дух західноєвропейської культури. Щодо його національності можна сперечатись: Сизов вважав майстра німцем⁶²⁹, а решта дослідників — уродженцем Русі. Та найвлучнішу його характеристику дав ростовський дослідник Сергій Сазонов, проникливо зауваживши: «Одна справа знати чужі реалії і навіть чужу художню мову й користуватися нею у своїй роботі. І зовсім інша — вміти на ній жартувати й сміятися. Однак другий майстер настільки вільно користується цією мовою, настільки послідовно й наполегливо проводить її у своїй редакторській правці, подеколи навіть на шкоду первісному сенсу мініатюр, що мимоволі постає думка, що саме мова західноєвропейської книжкової мініатюри була для нього рідною»⁶³⁰.

⁶²⁹ Сизов В. И. Миниатюры Кенигсбергской летописи. С. 47, 48.

⁶³⁰ Сазонов С. В. Смеховые мотивы в миниатюрах Радзивилловской летописи. *История и культура Ростовской земли*. Ростов, 1995. С. 40. Див. також: Його ж: К атрибуции одной из миниатюр Радзивилловской летописи. *У источника*. Ч. 1. Москва, 1997. С. 280–281.

⁶³¹ Сазонов С. В. Смеховые мотивы... С. 35–39; Його ж: К атрибуции... С. 279–280. Чужорідність цих образів в контексті Давньої Русі підкреслює їх хибна інтерпретація в літературі. Скажімо, Рибаків у чолов'язі, що замахнувся палицею на вершника (арк. 170 зв.), побачив «молодого палия з в'язкою пруття в руках», а в озброєному воїні «без шолома» (і разом без штанів) на арк. 170 угледів іронічне зображення переляку (Рыбаков Б. А. Из истории культуры древней Руси. С. 216). І Рибаків, і Сазонов писали про «рицаря-самогубцю», що б'є себе кинджалом в груди, хоча ще Кондаков слушно зауважив, що його показано ззаду (Кондаков Н. Заметка о миниатюрах Кёнигсбергского списка начальной летописи. С. 125).

⁶³² Аналогічний персонаж присутній на арк. 148 зв., одначе він намальований ескізно.

⁶³³ Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры... С. 70–71.

Дослідник вказав на сміхові сюжети, що є чужими для східнослов'янської іконографії: князь за прядкою, блазень з дрючком, голі й напівроздягнені люди, чудернацькі вояки⁶³¹. Сміховими вважає Сазонов і розглянуті нами зображення звірів. З цим, на наш погляд, можна погодитись тільки частково — передовсім стосовно мавпи, яка одночасно їсть і випорожнюється. Гадаємо також, що до переліку Сазонова можна додати карлика, який заковує в кайдани князя Василька Ростиславича (арк. 140)⁶³², і вершника, що тягне за бороду старого, котрий тримається за хвіст його коня (арк. 150 зв.). До «низового» гумору можна віднести заголені сідниці вбитого городянами прислужника Андрія Боголюбського (арк. 215 зв.) і сцену брутального поводження з киянками кількох чоловіків, в одного з яких чомусь дві ліві руки (арк. 206).

До речі, присутність в РЛ елементів комічного подеколи відзначали й попередники Сазонова, але для них вони мали класове забарвлення. Маємо на увазі передусім працю Артемія Арциховського (1944 р.), котрий побачив у сцені погрому в Боголюбіві «прояв ідеології містянина»; на його погляд, іншим її виразом була «та весела насмішка над феодалами, котрою просякнуті численні малюнки. Інколи ця насмішка досягає гостроти політичної карикатури»⁶³³. На жаль, перелік цих випадків викликає, як мінімум, подив і змушує замислитись над тим, наскільки соціальне середовище впливає на свідомість науковця, подеколи аж так, що йому здається, ніби новгородці тягнули князя, «наче пакунок» (арк. 212), а на арк. 237 зв. Рюрик Ростиславич, цілуючи хрест, підсакає, а «єпископ немов б'є хрестом Рюрика в зуби».

Толочко ж повністю обійшов увагою сміхову тематику в РЛ й лише в останніх рядках своєї статті занотував, що деякі з примальовок можуть бути «жартами для посвячених», слідами спілкування художників між собою»; як на найближчу паралель він вказав на значно пізніші «витівки волинських судових писарів, котрі вносили в актові книги пародійні тексти, оформлені як справжні акти» (С. 84). Ця характеристика корелює з раптовою зміною поглядів дослідника на природу РЛ у другій половині його статті. Посутньо він зводить нанівець власну думку про приуроченість

до пришествия Антихриста цього «виняткового рукопису, створеного не випадково [в ориг. — «не “по случаю”]», й представляє роботу над манускриптом як «художній експеримент».

Спираючись на сукупність фактів, викладених Подобедовою і Нікітіним,⁶³⁴ зокрема спостереження останнього щодо послідовності роботи художника й писця при копіюванні протографа РЛ⁶³⁵, Толочко робить неочікуваний висновок: РЛ був «своєрідним полігоном, на якому апробувалися різні варіанти рішень, випробовувалися художники різних манер. Інакше кажучи, Радз[ивіллівський літопис] був не парадним, а чорновим рукописом»; «слід позбутися уявлень про Радз[ивіллівський літопис] як про офіційний, парадний рукопис» (С. 79, 81).

Мовляв, «наприкінці 15 ст. на Волині було втрачене вміння створювати розкішні лицеві рукописи історичного змісту», про що свідчить першочергова роль художника при макетуванні РЛ. Не маючи «досвіду у подібних справах», втягнуті у це починання «живописці, котрі розписували Успенський собор, <...> відчували непевність, подолати яку й накопичити необхідні вміння вирішили, попрактикувавшись на “муляжі”»; «іншого призначення для Радз[ивіллівського літопису], крім “тренажерів”, і не передбачали» (С. 81–82). Тобто лише заради

того, аби набити руку, безпорадні митці створили величезний фоліант і намалювали (хай і не завжди ретельно) понад шістсот мініатюр.

Тут постає доречне запитання: а чи не завеликі розміри такого «полігону»? І хто й навіть — з урахуванням величезної вартості рукопису — оплачував подібні художні екзерсиси? І з чим ми, зрештою, маємо справу: з масштабним історичним задумом чи з жалюгідними потугами аматорів, котрі створили літопис, який від самого початку «не призначався для “публікації” [sic!]?»

Звісно, усі ці запитання риторичні. Відповідей на них ми не знайдемо й у пізніших дослідженнях Толочка. І це не дивно, адже вони не є продовженням розглянутої нами статті та навіть багато у чому їй суперечать. З другого боку, О. Толочко ніде не спростовує свої відкриття у царині «візуальної текстології» й посилається на свою публікацію 2005 р. у бібліографічній довідці для «Енциклопедії історії України». Це, власне, й актуалізує зроблений нами аналіз. Він унаочнив, що науковцям бракує аргументів, аби довести, що РЛ пов'язаний своїм походженням з Волинню, незалежно від того, чим він був: унікальним проектом, реалізованим у владичному скрипторії у Володимирі-Волинському, чи лише «муляжем» для тамтешніх іконописців.

REFERENCES

- Artamonov, M. I. (1931). Miniatiury Kenigsbergskogo spiska letopisi. *Izvestiia Gosudarstvennoi akademii istorii materialnoi kultury*, (10/1), 1–28 [in Russian].
- Artikhovskii, A. V. (2004). *Drevnerusskie miniatiury kak istoricheskii istochnik*. Tomsk; Moscow [in Russian].
- Augustyniak, U. (2014). *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku*. Warszawa [in Polish].
- Bobrov, A. G. (2017). Kitovras Efrosina Belozerskogo. *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury*, (65), 423–449 [in Russian].
- Chernetsov, A. V. (1981). K izucheniiu Radzivilovskoi letopisi. *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury*, (36), 274–288 [in Russian].
- Danilevskii, I. N. (1995). Zamysel i nazvanie Povesti vremennykh let. *Otechestvennaia istoriia*, 5, 101–110 [in Russian].
- Danilevskii, I. (2013). Miniatiury Radzivilovskoi letopisi: problemy prochtenia. *Blgarska Ukrainistika*, (3), 188–197 [in Russian].
- Filiushkin, A. (2002). Istoriia s točki zreniia zdravogo smasla? *Ukrainskyi humanitarnyi ohliad*, (7), 39–50 [in Russian].
- Gantssov, V. N. (1927). Osobennosti yazyka Radzivilovskogo (Kenigsbergskogo) spiska letopisi. *Izvestiia Otdeleniia russkogo iazyka i slovesnosti imp. Akademii nauk*, (32), 177–242 [in Russian].
- Gorskii, A. A. (2001). «Vsego esi ispolnena zemlia russkaia...». Moscow [in Russian].
- Ilin, V. V. (1992). *Smolensk — slovo starinnoie i charuiushchee*. Smolensk [in Russian].
- Kiersnowski, R. (1991). «Akademia Smorgońska» i jej legenda. In: *Kultura średniowieczna i staropolska* (595–603). Warszawa [in Polish].

⁶³⁴ Подобедова О. И. Миниатюры русских исторических рукописей: К истории русского лицевого летописания. Москва, 1965. С. 86–87; Никитин А. Л. О Радзивилловской летописи. С. 530–542.

⁶³⁵ «Робота писця починалася тільки після нанесення контурів малюнка» художником у зошиті з чотирьох складених навпіл аркушів; писець «заповнював текстом простір між малюнками», і після цього (але не одразу) зошит «знов потрапив до художника, котрий робив розкраску малюнків». Посилаючись на «першочергову роль художника при макетуванні РЛ», Нікітін доводив, що літопис копіювався лише з одного оригіналу (Никитин А. Л. О Радзивилловской летописи. С. 530, 532, 541).

- Kondakov, N. (1902). Zametka o miniaturakh Kenigsbergskogo spiska nachalnoi letopisi. In: *Radzivilovskaia ili Kenigsbergskaia letopis*. T. 2: Stati o tekste i miniaturakh rukopisi (115–127). Saint-Peterburg [in Russian].
- Kosiakova, V. (2018). *Apokalipsis Srednevekovia: Ieronim Boskh, Ivan Groznyi, Konets sveta*. Moscow [in Russian].
- Kukushkina, M. V. (1996). K voprosu o meste proiskhozhdeniia Radzivilovskoi letopisi v spiske XV v. *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury*, (50), 374–383 [in Russian].
- Kushch, T. V. (2019). *Knizhnaia kultura zapadnoyevropeiskogo Srednevekovia*. Ekaterinburg [in Russian].
- Likhachiov, D. S. (1986). Protiv diletantizma v izuchenii «Slova o polku Igoreve». In: *Issledovaniia «Slova o polku Igoreve»* (183–196). Leningrad [in Russian].
- Miliaieva, L. (2014). Dumky i sposterezhennia shchodo ikony Yerusalymskoi Bohomateri. *Volynska ikona: doslidzhennia ta restavratsiia*, (21), 10–18 [in Ukrainian].
- Nevostruev, K. (1868). *Slovo sv. Ippolita ob antikhriste v slavianskom perevode po spisku XII v*. Moscow [in Russian].
- Nikitin, A. L. (2004). O Radzivilovskoi letopisi. *Germenevtika drevnerusskoi literatury*, (11), 526–557 [in Russian].
- Pchiolov, E. V. (2011). *Bestiarii Moskovskogo tsarstva: zhivotnyie v emblematike Moskovskoi Rusi kontsa XV — XVII vv*. Moscow [in Russian].
- Petrushko, L. (2022). Neradysni emotsii v miniaturakh i teksti Radzyvillivskoho litopysu. *Tekst i obraz: aktualni problemy istorii mystetsva*, (14/2), 52–61 [in Ukrainian].
- Podobedova, O. I. (1965). *Miniatiury russkikh istoricheskikh rukopisei: K istorii russkogo litsevoogo letopisaniia*. Moscow [in Russian].
- Rybakov, B. A. (1984). *Iz istorii kultury drevnei Rusi: Issledovaniia i zametki*. Moscow [in Russian].
- Rybakov, B. A. (1994). Miniatiury Radzivilovskoi letopisi i russkie litsevyie rukopisi X–XII vv. In: *Radzivilovskaia letopis*. Kn. 2: Tekst. Issledovanie. Opisanie miniatur (280–301). Saint-Peterburg; Moscow [in Russian].
- Sazonov, S. V. (1995). Smekhove motivy v miniaturakh Radzivilovskoi letopisi. In: *Istoriia i kultura Rostovskoi zemli* (35–40). Rostov [in Russian].
- Sazonov, S. V. (1997). K atributsii odnoi iz miniatur Radzivilovskoi letopisi. In: *U istochnika* (263–281). Moscow [in Russian].
- Shakhmatov, A. A. (1913). Zametka o meste sostavleniia Radzivilovskogo (Kenigsbergskogo) spiska letopisi. In: *Sbornik v chest 70-letii professora D. N. Anuchina* (69–75). Moscow [in Russian].
- Shchavinskaia, L. L. (1998). *Literaturnaia kultura belorusov Podliashia XV–XIX vv*. Minsk [in Russian].
- Shchavinskaia, L. L. (1998). Vilniusskii vovoda Yanush Radzivil – chitatel kirillicheskikh rukopisei. *Senoji Lietuvos literatūra*, (6), 248–253 [in Russian].
- Shchelchkova, T. A. (2008). «Radzivilovskaia» ili «Smolenskaia» letopis? *Izvestiia Smolenskogo gosudarstvennogo un-ta: Istoricheskie nauki*, (4), 174–179 [in Russian].
- Simonov, R. A., Turilov, A. A., & Chernetsov, A. V. (1994). *Drevnerusskaia knizhnost*. Moscow [in Russian].
- Sizov, V. I. (1905). Miniatiury Kenigsbergskoi letopisi. *Izvestiia Otdeleniia russkogo yazyka i slovesnosti imp. Akademii nauk*, (10/1), 1–50 [in Russian].
- Soloviova, I. D. (1989). Knizhnik i ikonopisets Efrem — sovremennik Efrosina. *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury*, (42), 268–279 [in Russian].
- Staviskii, V. I. (2015). O vozmozhnom istochnike nekotorykh obrazov letopisnoi «Pokhvaly» kniaziiu Romanu Mstislavichu. *Slověne*, 2, 159–179 [in Russian].
- Svirin, A. N. (1964). *Iskusstvo knigi Drevnei Rusi XI–XVII vv*. Moscow [in Russian].
- Temushev, S. N. (2015). Dan v miniaturakh Radzivilovskoi letopisi. *Drevniia Rus: Voprosy medievistiki*, 2, 5–22 [in Russian].
- Tolochko, A. (2005). Pririsovki zveri k miniaturam Radzivilovskoi letopisi i problema proiskhozhdeniia rukopisi. *Ruthenica*, 4, 62–84 [in Russian].
- Vasilik, V. (2013). Eskhatologicheskie predstavleniia v Galitcko-Volynskoi letopisi. *Rusin*, 1, 136–148 [in Russian].
- Vishnia, I. B. (2021). Miniatiury Radzivilovskoi letopisi: avtorskaia manera i kolichestvo masterov. *Peterburgskii istoricheskii zhurnal*, 2, 189–204 [in Russian].
- Yurganov, A. L. (1998). *Kategorii russkoi srednevekovoi kultury*. Moscow [in Russian].

Дата надходження до редакції: 14.09.2024 р.

Дата схвалення до публікації: 30.09.2024 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)